

רבי שלמה זלמן חיים האלבערשטאם.

קהלת האיש המתפלסף הממיל ספק בכל, האיש אשר נסה להתענג על כל תענוגי העולם הזה וחמדותיו: "לנסוך בשמחה ולראות בטוב, למשוך בין את בשרו, לבנות לו בתים ועליות מרוחים ולנמנע לו כרמים, לעשות לו גנות ופרדסים ולנמנע בהם עץ כל פרי, לעשות לו ברכות מים להשקות מהם יער צומח עצים, לקנות לו עבדים ושפחות ובני בית, לכנס לו גם כסף וזהב וסגלת מלכים והמדינות, לעשות לו שרים ושרות ותענוגות בני האדם שדה ושרות — עד אשר כל אשר שאלו עיניו לא אצל מה; אחרי העבירו הרבה משני חייו בתענוגות ולא מנע את לבו מכל שמחה כי לבו שמח מכל עמלו וזה היה חלקו מכל עמלו" — "כאיש אשר יעור משנה קשה שאחזתו וכנבר מתרונן מין הקיץ פתאום ורוח נשבה בו, רוח גדולה וחזק, משבר הרי התאווה ומפרק סלעי תענוגי ההבל, ופנה הוא בכל מעשיו שעשו ידיו ובעמל שעמל לעשות" לראות מה טיבם והנה — הוי תשובה מכאבת — הכל הבל ורעות רוח!... אז הוסר התבלול מעל עיניו, אז החל להביט בעיניו פקוחות על כל אשר סביביו, הסתכל מבעד אספקלריא מאירה על העולם ועל האדם ותכליתו; ואז — בהחלו לדרוש ולתור מה היא המטרה היותר טובה שאליה צריך האדם לקלוע בימי חייו הבלו — סוף סוף בא לידי הכרה כי — יש יתרון לחכמה מן הסכלות כיתרון האור מן החשך! וחכמי המדרש יפה דרשו ענין בסגנונם הנעלה: "זה אין לו פרושה — והוא אומר: הכל הבלים! אלא שלמה שכתוב בו ויתן את הכסף בירושלם כאבנים... אלו אחר אמר: הכל יפה עשה בעתו, היו אוטרים: זה לא אכל מאומה מימיו; אלא שלמה שכתוב בו וכלכלו הנציבים בו" שהיו מביאין לו תרדין כימות החמה וקוויאין כימות הגשמים — לזה נאה לו לאמר: הכל הבלים!"⁽¹⁾ — הן אמנם האמת איננה משועבדת תחת ממשלת הזמן, המקום והנושא: האמת לעד קימת; האמת בכל מקום שהיא אמת היא! האמת מכל פה ולב שהיא מבצבצת ויוצאת אמת שמה — כן הוא אמנם; אבל יש אשר חותמו של הקב"ה בעצמו, האמת, צריך אשור וקיום. ואימתי? בזמן שהוא מן הדברים שיד הנסיון והבחינה שליטה עליהם. למשל: אם יאמר לך אדם שהוא עור בשתי עיניו: "ראה, הרי כים של ממון מוטל לפניך" אף על פי שאמת הדבר, הרשות בידך לשאול את האיש: זו מאין לך? שהרי עור הוא וחוש הראיה חסר לו... מעין זה הוא העניי המכמל את תענוגי העולם הזה וקורא בקול: הכל הבלים הכל הבל! שיהיה לשחוק; שהרי מימיו לא טעם טעם תענוג ואלו ידע מעמו אולי שינה מעמו... אבל איש שגדל על ברכי התענוגים היותר גדולים אם הוא, הבקי והמנוסה, אומר "הכל הבלים הכל הבל" וכי יש יתרון דחכמה... שמע מינה שאחרי נסיונות רבים בא לידי החלטה זו ואז דבריו מתקבלין כאמת נמורה שאין להרהר אחריה.

(1) דברים רבה ט"ה

except in our files note

אם נראה לפעמים איש עמל בתורה ושוקד עליה כל היום וסביביו עניות נפרזה, חסר לחם ונקיון שנים, לא נתמה כל כך על החפץ כי מה יעשה איש כזה הרואה עני בשבט עברתו? הישב כל היום בבית האוצר הגדול שלו — שלא היה ולא נברא אלא משל הוא בפינו, או ילך לבתי תיאטראות וקרקסאות או יבלה ימיו ביתר תענוגי העולם? וכיסו רק! ומי יודע אלו נסה במסה זה אולי גם לא עמד בנסיון... מי יודע אם היינו רואים אותו בבית המדרש או במקום אחר... אם נראה בספרות העברית חכמים עניים יושבים ועוסקים בה להגדיל תורה ולהאדיר חכמה לא יפלא הדבר בעינינו כל כך; אך אם אנשים שכל טוב העולם לפניהם, אנשים החיים בעולם המעשה והמסחר אם הם מתגנבים לצאת מעולם המעשה לבא אל עולם האצילות והחכמה, העולם שכשם שאין בו לא קנאה ולא שנאה לא איבה ולא תחרות כך אין בו לא אכילה ולא שתיה לא הנאת הגוף ולא תענוג החומר אבל יש בו ענג נפש ומוזן הרוח העולה למעלה, אם הם מקדישים לילות כימים להנות בספרותנו ובשעה שאנשים כערכם (במעמד ובמצב) יושבים על השלחן הירוק ומבלים עתותיהם בחקוק וקלות ראש ושעשועים — הם יושבים כפופים כאנמון ועמלים בתורה ולומדים שלא על מנת לקבל פרס או לא נביש עליהם מבלי שהמבט הזה ירחיב לבבנו וימלא כל בתי נפשנו שמחה וענג נעלה. ואמנם אנשים כאלה ומה גם בדור האחרון הזה שכבה נר האהבה לתורתנו ונטל זיו החכמה מקרבנו והקסם אשר היה לפנינו בידי החכמה למשוך אבירים ולצודר נפשות לקח מאתה ואינו — אנשים כאלה חזיון יקר מאד, חזיון בלתי נפרץ הם בקרבנו! אחד מהשרידים היחידים האלה אשר עמד הקב"ה ושתלם בכל דור בכדי שלא תשתכח חכמת ישראל הוא — הרב ר' שלמה זלמן חיים האלבערשטאם המכונה שזח"ה.

בשנים ועשרים יום לחדש אדר בשנת תקצ"ב ב"כרכא דכולא בה" קראקא אשר בגאליציען נולד הרב ר' שלמה זלמן חיים האלבערשטאם לאביו הרב ר' יצחק ולאמו מרת חיה. ר' יצחק האלבערשטאם היה אדם גדול בתורה, חריף ובקי, זך השכל והרעיון, צדיק ועניו; והיה לו ארבע ידות בלמוד בפלפול וסברא⁽¹⁾; "מעודו הגה בתורת ד' כחשכה כאורה ולילה כיום יאיר לו ועפעפיו לא חזו תנומה ואף בעת ברכו ד' בהון ורכושר ומסחרו פרץ בארץ ויעש לו שם כאחד הגבירים הגדולים אשר קראו בשמותם במחרי התבל לא כמהם אחז דרכו, דרך לא קדש, לבלע ולהשחית עתותיו לא לאלקים רק בדברי שוא ותפל; לא כמהם התענג בתענוגות בני אדם; הוא מאס כל מחמדי תבל ובנעמיה בחלה נפשו. לא להרבות חילו, למלאות אוצרו כסף, מכמניו זהב, שם ממתו; לא עבר ארחות ימים להרבות מסחר וקנין אך כתפארת אדם בחר לשבת בית ד' והקדיש כל עתותיו לתורה ולתעודה ויעש פרי תבונה למכביר ויחדש חדושים רבים ונחמדים כי מלבד אשר חננו ד' בשכל חד וכברק עד מהרה הפיץ אור על כל דבר חכמה ודעת, זך וישר היה ולכל דבריו יסוד מוסד למו ובשובה ונחת שקל כל דבריו בפלס שכלו, לא

(1) עדותו של הרב ר' מנחם יצחקר האבדיק סטאטיסלוא בהסכמתו על הספר

"זיח יצחק".

בעשירי עם עמה נאה להבנות כל אדם בעיניהם; לא גבה לבו בעשור להביט בבזו וחרפה בפני דלים; כאח וכרע התהלך עם כל איש ואיש ויתן את ענייני שיחו ואת דלים התרועע ובאמרי אהבה וכן דבר על לבכם לנחמם מינום ומעצבון נפשם; השכיל אל דל ביום רעתו ויקדם פניו במנה אחת אפים בעת מצוקתו; במסתרים פזר כספו ויעש צדקה ואיש לא ידעו. גם עת פגע בו הזמן הנורא בשבט אפו ויכהו בלי חמלה לא חת מפניו, לא שנה מעמו, לא עזב דרכו מאז. המוכות גם הרעות לא עצרוהו מהגות בתורת ד' ומשמור מצותיו. כל תהלוכותיו בקדש לא לקנות שם תפארת בלתי לד' לבדו⁽¹⁾. הוא היה חסר מגוע משפחה רמה בישראל⁽²⁾; והתורה חזרה אצלו על אכסניא שלה⁽³⁾.

אביו סקה עיניו על בניו ללמדם דעת את ד' לנחותם הדרך העולה שמים וברוחו עצר בעדם לבלתי לכת אחרי הנערים השואפים לרוח העת ואחריו ימו עקלקלות וישריש בקרבם נצני מים ויראת ד' ובפרט שפך את רוחו על בנו הבכור הוא הרשעה וישם עינו על כל צעדיו לבלתי יעדרו מני דרך. ויחזק לבו לתורת ד' וליראה שמו — ופרי החנוך הטוב הזה עוד נראה על רוח הרשעה והלך נפשו.

התשווקה להתורה והאהבה לחכמת ישראל גדלו עמו מנעוריו; בעודנו נער היתה אהבתו להגיון בספרים חזקה מאד. עד היכן הגיע כחה של האהבה המהורה הזאת די להוכיח מזה כי בעוד ראשו נמלא מל הילדות כשחלה לפעמים והרופא נתן לו סמי מרפא והנער לא אבה לשתותם אז רק עצה אחת היתה להוריו איך להשקות את בנם היקר האמון עלי תולע את סם־החיים ולהשיבו ע"ז לאיתנו: בתתם לו איזה ספר חדש לקרוא בו! כי רק באופן זה נאות הנער לעשות כמצוה עליו מפי הרופאים⁽⁴⁾.

מלמדו בתורה היה אביו הרב ז"ל; ואולם ביחוד שמע לקח בתלמוד על פי דרך העיון והעמק מפי הרב ר' אברהם נ"ה יענער ז"ל, שהיה ראש בית דין בקראקא

(1) עדות המדפיס ארזי הוא הרב ר' אורי זאב סאלאט דינא רבא בלבוז בראש הס'

שיח יחזק.

(2) "בן הרב הגדול מו"ס חיים בהגאון מו"ס מרדכי אבד"ק קאמנא בהגאון הקדוש מו"ס שמחה מדעסויל בהגאון רבן של ישראל מאור הגולה רבנו נבי הירש מהלברשטאט ז"ל ה"ה חתן הגאון הגדול מאור הגולה ר' שמחה ראש־אשורט. גיסו של הגאון המובהק רשכבה"ג מו"ס חיים כהן ראש־אשורט אבד"ק לבוב. ואמו — בת הגאון הגדול מופת דורו מו"ס ארי ל"ב אבד"ק סטאטסיליא בהגאון מו"ס אלעזר אבד"ק זאליץ בהגאון מהר"י הורוויץ אבד"ק האמבורג חתנו של הגאון מו"ס שאול אבד"ק אמשטרדם וכד רבנו הח"ץ ורבי ר' העשיל זלצה"ה" (לבן) עבר הספר שיח יחזק).

(3) מעט מחדושי תורתו של הרב ר' יחזק האלברשטאט ז"ל מאשר הניח אחריו ברכה הו"א בנו הרשעה"ה לאור בספר שיח יחזק והוא "דברים יקרים על סדר הפכפכות נאמרים" (לבוב חרמ"ב).

(4) עיון ברשימה ספרי הרשעה"ה שהכל ד"ר בלינער להדפיס (בהקדמה "Eine seltene Privat Bibliothek" נד ב').

(בעל הספר תשובות ברכת אברהם) וגם זולתם הורו לו מורים מימחים לקח בתנ"ך ובדקדוק בלשונות ובחכמות שונות אשר את כלם למד בשקידה רבה, ביגיעת בשר ורוח.

בשנת ברי"ת לקח לו לאשה את מרת רבקה בת הר"ר שלום סאמועלי ותלד לו שני בנים ובת אחת. חתנו לוקח בתו הוא הרב ר' שלמה יהודה דיר פריעד, עתה רב בעיר אולם.

הרשזח"ה הולך בשביל הזהב, באמצע דרכים. חבר הוא לכל יראי ד' ודרך אמונה בחר. דעות המתקנים הידועים בנרמניא זרות לרוחו מאד, בהיותו בעצמו תלמיד ותיורני מופלא הוא אוהב תורה ודבק בה, דחיל ומקיר רבנן, ואולם כחו ועצם ידו הראה ביחוד בחכמת ישראל אהובת נפשו. הרשזח"ה הוא צנא מלא ספרי, כל ספרי בית אוצר ספריו הגדול מינחים אצלו בכפוסא; ובחכמתו וביחוד בבקיאותו העצומה בכל מקצועות הספרות העברית הסיע אבנים גדולות, אבנים יקרות לבנין היכל חקירת קדמוניות ישראל חיי רוחו ומנשאת נפשו. בהרשזח"ה רואים אנחנו מעין תמונת הרב רש"ל רפאפורט (ש"ר) מקלסתר פני הרב ר' זכריה פראנקעל ומזיו איקונין של ר' מתתיהו שטראשון (זכר כלם לברכה!) והדומים להם ההולכים ומתמעטים, לדאבון הלב, בקרבנו. עם כל היות האלבערשטאם איש סוחר ועשיר שמקומו יכירנו בעולם המעשה וכל היום הוא מרוד בעסקי מסחרו ובמילי דמתא (בהיותו פרנס ומנהיג ראשי בעירו ביעליטין) — לא עבר עליו יום אחד מבלי שיעסוק בו בחכמת ישראל שהוא שוקד עליה מנעוריו בשקידה רבה. גם הוא חבר לחברות מרעיות ואחד מראשיהן כמו בחברת מקיצי נרדמים (שנוסדה מחדש — בשנת תרמ"ט), חברת בני קדם האשכנזית (D. M. G.) - חברת חוקרי פלשת'נה הגרמנית וכדומה להן.

ובית עקר ספרים להאלבערשטאם אשר מעטים, מעטים מאד כמיהו בכל העולם כלו, בו נמצאו ספרים נדפסים יקרי ערך מאד (בהם מן הדפוסים הראשונים והיותר עתיקים) במספר הרבה אלפים וכתבייד ישנים בערך חמש מאות, בהם הרבה כ"י שהם יחידים בעולם ולא נמצאו בשום ביבליותיקא. בכלל יש בו כ"י יתר מכתבייד אשר באוצרות הספרים שבוייען, ברלין, האמבורג ומינכען. והחכם ד"ר ברלינער, מרא דהאי הלכתא, העיד עליו כי בכל הנוגע לכ"י אין בכל העולם ביבליותיקא פרמית הדומה להביבליותיקא של הרשזח"ה זולתי אוצר הספרים של הבאראן האראץ סאן גינצבורג שבפארים (עתה בסטרסבורג).

האלבערשטאם העשיר את ספרותו עשר רב בהוציאו לאור הרבה ספרים מתוך כתבייד אשר באוצרו עם הקדמותיו ומבואיו, הערותיו ותקוניו הארותיו והגהותיו המלאות חכמה, ואלה הם:

(א) חדושי הריטב"א על נדה ע"פ כ"י אשר קנית... עם ראש דבר כולל חקירות על כ"י הנ"ל ועל כל ספרי הריטב"א ונספחו אליו ספר הזכרון להריטב"א אשר כתב להציל את הרמב"ם מתוך השגות הרמב"ן הוצאתיו לאור ג"כ מתוך כ"י עם פתיחה כיללת חקירות שונות עם הגהות ותקונים מעשי ידי הרב מו"ה יחיאל שאנגוט מ"ץ בעיר ביעליטין (וויען 1868).

(ב) ספר העבור להראב"ע יצא לאור מתוך כ"י עם הקדמה והערות ממני... בהוצאת חברת מקיצי נרדמים (ליק 1874).

(ג) תנמולי הנפש להחכם הפלוסוף והרופא ר' הלל בן החסיד הרב ר' שמואל בן הגאון ר' אליעזר מוירונא ז"ל... כולל כ"ח אקדמות של מו"נ ושנויי נוסחאות מתוך כתבי יד וספרים שונים והגהות ותקונים ובראשו הקדמה מאת המו"ל — עם מכתב גדול מאת אבי הביכליאנראפהיא העכרית הרמ"ש — (שם 1874).

(ד) פרושים שונים על ישעיה למפרשים קדמונים עם תוספות זא"ב יצאו לאור עם קצת הערות (במכה"ע «Letterbode» היו"ל באמשטרדם בלשונות הולללנד ונרמניא, תרמ"ב).

(ה) פירוש ספר יצירה לר' יהודה בר בריולי הברצלוני יצא לאור עם מבוא והגהות. והערות בהוצאת חברת «מקיצי נרדמים» (ברלין תרמ"ה). במבואו דבר המו"ל בחכמה על תכונת פרוש ספר יצירה לאברגלוני והראה מוצאיו ומובאיו ואת המקורים אשר מהם שאב, והסיף מלתו על הדברים הנוגעים לתולדות המחבר וספריו והביא במספר צנא, הסופרים והספרים אשר שאבו ממקורו והביאו זכרו וזכר ספריו וכו'.

(ו) קבוצת מכתבים בעניני המחלוקת ע"ד ס' המורה והמדע יוצאים לאור ראשונה מתוך כ"י (באמבערג 1875). — רוב ההערות שבספר הזה (שמהן מעט דיר קאבאק יצאו) הן מאת המו"ל הרשזח"ה.

(ז) תקנות קדמוניות נעשו בבוילוניא ופורלי בשנת קע"ו וקע"ח מכל האימליא יצאו לאור ראשונה מתוך כ"י (בספר «עמרת צבי» שהוציאו מוקרי הפרוץ, גראמץ לכבודו במלאת לו שבעים שנה, וגם בחוברת מיוחדת) עם הערות (ברסלוי תרמ"ח).

(ח) אגרת בקרת או הערות והוספות לס' קונטרס תרי"ג של הר"ר יעללינעק — נדפסה ראשונה בהמגיד ואח"כ במחברת כפ"ע — (ליק 1878). — במחברת הקטנה הזאת נוכל לראות כחו של הרשזח"ה בביכליוגראפהיא כי גדול.

(ט) תקנות חכמים הן המה תקנות וגזרות אשר תקנו וגזרו רבני אימליא על היהודים שבארצם באספתם בפירארא בשנת ש"ד עם הערות והקדמות מלין — נדפסו ראשונה במכה"ע «עברי אנכי» ואח"כ במחברת כפ"ע — (בראדי 1879). ואלה הם הספרים שיצאו לאור ע"י חכמי ישראל וספריו ובאו בהם אגרות הרשזח"ה, מבואיו, הגהותיו הערותיו או תקוניו:

(א) ספר חמשה קונטרסים ע"י הרניני קורוניל (ווינ 1865) — הגהות הערות ותקונים (דף ק"ג — קמ"ז).

(ב) ספר מעשה אפוד ע"י פרידלענדר וכהן (שם 1865) — מכתב להמו"ל עם חקירות שונות (רכ"ד — רכ"ו).

(ג) ספר תולדות חכמי ישראל מאת הר"ק שולמאן (ח"ב ווילנא 1873) — שני מכתבים עם הערות ותקונים להספר (ד' — ז').

(ד) ספר עיר הצדק מאת הר"מ צונץ (לבוב 1874) — הערות וחקירות תולדות (ס"ה — ע"ה).

(ה) ספר הלכות פסוקות מתלמידי ר' יהודאי גאון הוצאת הר"ר שלאסכברג (תרמ"ב) — מכתב להמ"ל עם חקירות והערות.

(ו) פירוש על ירמיה מר' יוסף קרא הוצאת שלאסכברג (תרמ"א) — מכתב בראשו.

(ז) מל אורות שירים קדמונים הוצאת גראָבער (תרמ"ו) — הקדמה והערות ואחרית דבר.

(ח) אגרות שד"ל הוצאת גראָבער בחמשה חלקים (פרשמיסל תרמ"ג) — הערות שונות.

(ט) אגרות ש"ר הוצאות גראָבער (תרמ"ז) — הערות שונות.

(י) בית הבחירה: כל שירי רב האי גאון הוצאות פֿליב (לבוז תרמ"ט) — הערות נוספות.

המאמרים שהוציא הרשזח"ה לאור מכ"י עם הערותיו והנהותיו אלה הם:

(א) ויכוח מורמושא עם הערות (נגזי נסתרות להרב ד"ר קאבאק קובץ ב', כאמבערג 1875); (ב) מעשרה דרבי שמעון הגדול עם הערות (שם); (ג) שתי תשובות עם הערות והערה נוספת (שם); (ד) שער דיני ממונות ושערי שבועות בחרוז ובמשקל לרבינו האי גאון (שם); (ה) מכתב ר' דוד ראש הגולה עם הקדמה והערות (שם); (ו) דבר תורה בדבר כתיבת ס"ת (שם קובץ ד'); (ז) הקדמת האגרון לרס"ג עם הערות (הלבנון שנה ח'); (ח) תחנוני בני ישראל הן המה י"ב סליחות קדמוניות על גזירות יעקב אשר אסף מתוך מחזור כ"י יצחק ברוך הלוי מפירארא בשנת התרמ"ל עם הערות וקצת הוספות (קובץ על יד הוצאת חברת מקיצי נרדמים ח"ג, ברלין תרמ"ח).

ממאמרי הרשזח"ה שכתב בעצמו ונדפסו עד עתה נזכיר את אלה:

(א) דברה תורה בלשון בני אדם (הנשר שנה ג'); (ב) הערה על דבר התרגומים (המגיד שנה י"ד); (ג) כתבים שונים ע"ד ס' מאור עינים (שם שנה י"ז); (ד) רבי שמואל גמע והלכות שחיטה בלשון ערבי (הכרמל והשרון שנה ג'); (ה) משיב מפני הכבוד התנצלות בעד רשד"ל (כבוד הלבנון שנה ג'); (ו) הערות למכתב הרב ש"ר (ישרון שנה א'); (ז) הערה ע"ד העמיד צלם כהיכל (שם); (ח) רמב"ם אמת ותורתו אמת — מאמר גדול ונעלה מאד — (שם ש. ד'); (ט) ע"ד הלכות גדולות (בספר הירחי של פֿראנקל לשנת 1850); (י) מר שלמה היצחקי (במאגאצין של ברלינער לשנת 1874); (יא) להצלת כבוד הרב ש"ר (במכה"ע י"ד. פרעססע לשנת 1875).

ואולם מלבד אלה המגנים פה נדפסו ממנו מאמרים רבים גדולים וקטנים בחכמת ישראל, בחקירות קדמוניות, ברשימת ספרים וכו' בהרבה מכתבי עתים כמו: הנשר, המגיד, הכרמל והשרון, השבועי והכרמל הירחי, כבוד הלבנון, ישרון, ספר הירחי של פֿראנקל, מאגאצין של ברלינער, יידישע-פרעססע, קובץ על יד, בית תלמוד, המסדרונה, המזכיר של הרמשי"ש, אוצר טוב לברלינער, ספרייה-שנה של

ברילל, היהודי, העברי, הצפירה, הרעיוע הצרפתי, המליץ ועיד. — רוב מאמריו נכבדים ויש מהם שלרוב יקרתם גם נעתקו ללשונות אחרות⁽¹⁾. —

הרבה ספרים נכבדים נדפסו מתוך כתבי־היד הנמצאים באוצר ספרי הרשזח"ה⁽²⁾ אשר בעין יפה הוא נותן אותם לחכמי ישראל להשתמש בהם ולזכות בהם את הרבים.

הרב ר' שלמה זלמן חיים האלבערשטאם הוא איש בעצם שנותיו; טוב לב ואוהב את כל אדם. שוקד הוא על דלתי שם ועבר ומוציא פנינים יקרות מתהום הנשיה. גדולי חכמי ישראל מוקירים ומכבדים אותו מאד⁽³⁾ וכמעט עם כלם הוא עומד בברית אהבה מהורה שיסודתה ברוח.

⁽¹⁾ למשל הערה על דבר הצרפתים נעזקה ע"י ד"ר גייגר במכתבו העזי (לשנ' 1870 עד ש"ן) וכיז הקדמת האגרון שה"ל וכו'.

⁽²⁾ לדוגמא מזכיר את הספרים האלה שנדפסו מתוך כ"י של הרשזח"ה: (א) ספר הגאון שלמה; (ב) תשובות חכמי צרפת ולותיק; (ג) תשובות גאוני מזרח ומערב; (ד) חלופי מנהגים; (ה) מסכת סופרים^(א) (ארכזה ספרים האחרונים הם הוצאת החכם ד"ר מיללער); (ו) ראשייה (הוצאת הרה"ח דעמ"ר); (ז) ס' לקח טוב על בראשית; (ח) שבלי הלקח השלם הוצאת הרה"ח קב"ע; (ט) אבות דר' נתן (הוצאת הר"ר שפ"ע); (י) ספר הזכרון לר' יוסף קמחי (הוצאת החכם הסרוב. ד"ר באכער). — גם השתמשו בכ"י של הרשזח"ה המדפיסים (רפ"ס) מוויילנא בשים החדש שהדפיסו, הרב רר"ח ראבינאוויץ ז"ל בספרו דקדוקי סופרים, החכם ד"ר קהנא בספרו ערוך השלם, הרב ד"ר גידעמאן בספרו על חולדות החנוך והתפתחותו בישראל, החכם ד"ר יעלניעק צביה מדרשו, ועוד רבים. — הכל צריכים למרי דחיטי!

⁽³⁾ את ספרו פליעת סופרים (מליץ הרל"ב) הוציא החכם ד"ר צרלינער לאור לכבוד הרשזח"ה לאות תודה.

